

РЕЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПІРИКИ Т. ШЕВЧЕНКА У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Роман ДУБРОВСЬКИЙ

Поетична творчість Тараса Шевченка і в середині XIX століття, і у першій половині століття XXI, безперечно, є еталоном зразком. Не можна залишитися байдужим до долі матері, яка стала служницею, щоб бути поряд із із власним сином (із таким драматизмом читач зустрічається у «Наймичці»). Викликає співчуття образ ліричного героя у «Дівичих но-чах». З великою майстерністю поетом відображено велич української природи у поемі «Причина». І майже кожен рядок кожного вірша несе у собі філософізм, вміння критично осмислювати минуле й теперішнє. Та справжнім символом національного відродження Тараса Шевченка робить саме його громадянська лірика.

У літературознавчому словнику-довіднику (за редакцією Р. Т. Гром'яка) читаємо: «Громадянська лірика — умовна назва ліричних творів, в яких актуалізується соціальні та національні мотиви. Громадянська лірика сприяє формуванню національної свідомості та гідності, розбудові націотворчих та державотворчих тенденцій, утвердженню загальнолюдських цінностей. Вона не тільки виявляє присутність громадської відповідальності автора, а й істотні риси ментальної свідомості. Громадянська лірика постає ефективним засобом відродження нації на своїй онтологічній основі, що завжди було актуальною проблемою для українського народу та його поетів...».

І вже тут зустрічаємось із першим парадоксом громадянської лірики загалом і громадянської лірики Тараса Шевченка зокрема. Так, здавалося б, цей вид ліричного роду літератури покликаний художньо відображати лише поточні, сучасні автору події, а отже — втрачає свою актуальність із плином часу. Адже ось уже півтора століття минуло від часу скасування кріпосного права («...На панщині пшеницю жала. Втомила. Не спочивать...»), та й служба в армії триває менше року, а не 25, як у психологічно насичених поемах Шевченка. За двісті років система суспільних відносин змінилася настільки, що деякі речі, які зустрічаються в поезіях Тараса Григоровича, сьогодні стали історичними реаліями, мало пов'язаними із виразом сучасного життя. Але саме цей факт і надає їм «другого дихання». Французький філософ, критик і теоретик семіотики Ролан Барт через сто років після народження Тараса Шевченка висунув свою славновісну концепцію смерті автора. Він, зокрема, зазначає: «Письмо — та галузь невизначеності, неоднорідності та ухиляння, де губляться сліди нашої суб'єктивності, чорно-білий лабіринт, де зникає всяка самототожність, і в першу чергу тілесна. Очевидно, так було завжди: якщо про що-небудь розповідається заради самої розповіді, а не заради прямого впливу на дійсність, тобто, в кінцевому результаті, поза будь-якою функцією, символічної діяльності як такої, — то голос відривається від свого джерела, для автора настає смерть і тут-то починається письмо». Таким чином, саме це вже може давати нове життя Шевченковій громадянській ліриці, наділеній смислами та символами, які в різні часи можуть бути розкриті за допомогою різних ключів та з різною глибиною.

Українське літературознавство на сучасному етапі зазнає докорінної перебудови й розвитку, читач має можливість познайомитися з несправедливо забутими іменами, старі ж та відомі імена постають часто у незвичних, нових іпостасях, встановлюється тенденція до всебічного й глибинного аналізу творів красного письменства. Звичайно, ці процеси не можуть і не повинні оминути постать Кобзаря. І це добре. Відходить у минуле час, коли внутрішнє поривання любити Шевченка як пророка замінювалося самим обов'язком любити Шевченка, бо так треба. А, як відомо, будь-який, ззовні нав'язаний примус викликає психологічне несприйняття, внутрішню протидію. Настав час любити Шевченка не всім разом і взагалі, а кожному окремо і за щось.

І от коли ми відкриваємо «Кобзар» з метою знайти щось близьке своєму серцю, то приходимо до висновку про те, що робить Тараса Шевченка великим. Це його громадянська лірика, наділена такими ознаками, як універсальність та масштабність мислення, кордоцентризм та любов до України і людей, котрі живуть тут.

Розглянемо універсальність та всеохопність як провідні риси Шевченкової громадянської лірики крізь призму новітніх Бартових постулатів. У Тараса Григоровича немає суспільно-політичних віршів, у яких би соціальна гострота поставлених проблем не поєднувалася із філософськими мотивами, глибоко закоріненими в народну міфологію традицію, мораль. Тобто лірика у нього насправді є громадянсько-філософською. У ній питання, що є актуальними у певну історичну добу, тісно переплітаються із вічними проблемами пошуків самоідентичності, органічного входження людського Мікрокосму у Всесвітній Макрокосм. Власне це, при всій історичній макроранності та ангажованості, робить його лірику вічною, безвідносною до часу. Це ж, у свою чергу, складає міцний базис для подальших її «мандрів» крізь покоління.

А вже надбудовою є конкретні історичні реалії, які впливають на кут, під яким відбувається прочитання Шевченка. Так, у радянський період критикувалися «дореволюційне» прочитання Кобзаря, а сама його постать трактувалася як символ борця-революціонера, практично передвісника жовтневих подій. Наведемо приклад із передмови до видання російськомовних повістей митця (1983): «Дореволюционная критика недооценивала русскую прозу Шевченко <...> Только советские исследователи определили объективную ценность повестей Шевченко... Понятно, что писатель не мог открыто провозглашать свои революционные убеждения

в произведениях, предназначенных для цензурного издания, как он это делал в нелегальных стихах». Таким чином, поетичний геній митця був настільки потужним, що його жодним чином не можна було просто проігнорувати, навіть якщо його погляди десь і суперечили думкам конкретної влади конкретного історичного періоду. Тож відбувалося просто часткове переміщення акцентів. Віддаючи належне насправді масштабній роботі, проведений шевченкознавством зазначеного періоду, усе ж звернімо увагу на ці окремі аспекти. Для цього проведемо іще одну аналогію: «Более половины литературного наследия Т. Г. Шевченко составляют его прозаические сочинения: повести и дневник. Написаны они на русском языке, который поэт хорошо знал и любил (кстати, по-русски написана и значительная часть его писем, а также некоторые поэмы)». (Передмова, 1983р.). «Романтики были широкими патриотами Украины и украинской мови (щоправда, через зрозумілі обставини багато творів писали й російською мовою; власне українські письменники тієї

доби були двомовними). Але їх патріотизм був (у більшості) «місцевим», «малоросійським» — у межах патріотизму імперського, «общерусского» <...> Перевага Шевченка над його попередниками-романтиками в більшому таланті і більшій суб'єктивності: у широкому соціальному і естетичному масштабі особистості» (Передмова до «Кобзаря», 2009).

Як бачимо, остання цитата демонструє поглиблення об'єктивності та науковості осмислення творчого доробку Кобзаря. Тому виникає справедливе запитання: чи не приходимо ми від концепції смерті автора до концепції смерті читача, адже Тарас Шевченко насправді наситив свою патріотичну поезію такими потужними образами, сюжетами, символами, смислами, що спираються на наші архетипи? Насправді ж, це питання може бути риторичним, оскільки кожне покоління знаходить все нові грані таланту Кобзаря, тож ми ще довго розкодовуватимемо окремі елементи його творчості. Та насправді мова може йти хіба про своєрідну синхронізацію автора з XIX століття й читача із століття XXI на основі понять «етика», «мораль», «відповідальність», «обов'язок»,

«нація». Як би хто не намагався затиснути Шевченка у вузькі рамена певної ідеології, він завжди був глибшим, ширшим, свідомішим та... постійним бунтарем, що прагнув до єдиного: досягнення того, щоб найвищою цінністю була людська особистість. Так, Пантелеймон Куліш пише про Шевченка до Петра Плетньова у 1846 році: «Поездки его по Малоросии обогатили его умъ множествомъ весьма важныхъ замечаний. Онъ, между прочимъ, смотритъ на пановъ такъ, какъ должно на нихъ смотреть». Прикметно, що Тарас Шевченко став орієнтиром для національно свідомої української інтелігенції, котра формувалася із числа українських поміщиків, тож у 1843 році, коли він подорожував Україною, поет був бажаним гостем практично у кожному домі місцевої знаті. Однак він залишився вірним власному кредо: писати правду, нічим не підфарбовуючи її, аналізувати історичні помилки власного народу, аби не припуститися їх у майбутньому. Так, у вірші «Сон», яскравому зразкові громадянської лірики, читаємо:

*Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани-християне!..*

Гостра критика, невизнання авторитетів та єдиний ідеал — вільна українська земля без зрадників — ось ті духовні начала, на які спираються громадянська лірика Тараса Шевченка.

У цьому ж вірші зустрічаємо:
*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!*

Подібні речі у радянському прочитанні Шевченка, звичайно ж, виставлялися не інакше як доказом поступового «просвітлення» поета на шляху до гуманізму, що заперечував вищість Небесних Сил, а отже — до атеїзму. Сьогодні ж методологічний інструментарій, значні напрацювання шевченкознавчих студій дозволяють нам прийти до інших висновків. Лексеми «Бог», «святий», «душа» є часто вживаними у громадянській ліриці Кобзаря, причому нерідко у звертальних конструкціях. Тож природно виникає питання: навіщо звертатися до того, у кого чи у що не віримо?!! Таким чином, провідну роль у даному випадку має відіграти розуміння морально-етичних та мистецько-естетичних імперативів пое-та. Романтична література тяжіє до зацікавлення героїчним минулим, у тому числі й духовним життям предків, яке, ні для кого не секрет, було пов'язане із глибокою моральністю. Іще одна риса цього типу поезії — гіперболізація. Фраза «проклену святого Бога» якраз і є яскравим її прикладом. Крім того, інший рядок — «Простіть!.. Я Богу помолюсь...» — вказує на глибоку релігійність автора та підтверджує його здатсть піти на самопожертву заради того, щоб Всевишній зглянувся на Україну.

При розгляді іншого шедевра громадянської лірики Тараса Шевченка — поеми «Гайдамаки», про яку, здавалося б, було сказано уже все, сьогодні варто звернути увагу на її оцінку сучасниками поета. Так, Михайло Драгоманов вказує на суперечність образів поеми історичним реаліям, алогічність їх вчинків, неправдоподібність при їх ідеалізації. Тож потребує з'ясування проблема співвідношення історичної об'єктивності та художньої вигадки, романтичної стилізації у творі, а також ставлення самого критика до мистецьких набутків європейського та українського романтизму. Новітнє прочитання поеми опирається як на факт знайомства Шевченка з «Історією русів», так і на глибину захоплення поета міфологією фольклорною базою твору. Саме остання становить значний мистецький інтерес і дозволяє детальніше дослідити ще одну грань творчого генія Кобзаря — Шевченка-етнографа. Таким чином, насправді фольклорне тло поеми може бути ширшим за соціальну площину. І саме з ним пов'язаний елемент художньої вигадки. Але ця думка роками заперечувалася. Так, радянська критика наполягала: «У висловлюваннях Т. Шевченка лежить провідне завдання перенести українське питання з літературно-етнографічного ґрунту, куди його настирливо вписували націоналісти різних мастей та відтінків, на соціальний». Насправді ж соціальні проблеми, безперечно, є важливими для Тараса Григоровича, але визрівають вони на основі рідної культури, затиснені у вузькі рамки, — отої, яка якраз визріла на етнічному ґрунті, на рідному фольклорі, що є життєдайним джерелом будь-якої літературної творчості.

Громадянська лірика Т. Г. Шевченка насправді поєднує в собі маркери конкретної історичної доби й ознаки універсальності, позачасовості, оскільки вона сконцентрована на навколо потужного стрижня, яким є антропоцентризм, кордоцентризм. «Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля» — ці слова можуть бути мотто сьогоднішньої боротьби свідомого українства за духовне очищення нашого народу. З Шевченковим словом із цього зразка громадянської лірики XIX століття помирають патріоти у, здавалося б, цивілізованому XXI столітті. На жаль, маємо констатувати той факт, що герої не народжуються — героями помирають. Та вони вічно живуть у серцях Шевченкового народу.

У Довженковій «Україні в огні» є слова, з яких ми свого часу не зуміли зробити належних висновків. Німецький полковник Ернст фон Крауз розповідає своєму синові Людвігові: «Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами відкидання Бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова нація остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От де ключик від скриньки, де схована їхня загибель...». Саме проти такої ситуації за століття до Олександра Довженка закликав Тарас Шевченко своєю полум'яною громадянською лірикою. Ми вже двічі не почули. Історія має властивість повторюватися, бити в рази сильніше, але водночас — давати ще один шанс. Тож будьмо мудрим. Щоб його не втратити.

Сьогодні треба навчитися читати й розуміти Шевченка. Його слова звучали на Майдані та Антимайдані. То яку «сім'ю велику, сім'ю вольну, нову» мав на увазі Великий Кобзар: слов'янську чи європейську?!! Кого б він підтримав? Поет завжди виступав за єднання: «В своїй хаті своя правда, / І сила, і воля». Чи ж не пророчими є його слова про те, як брат іде на брата («одцурається брат брата»), християнин іде на християнина?!! Чи не про ситуацію в сучасній Україні пише: «Німець скаже: «Ви слав'яне». «Слав'яне! слав'яне!» Славних прадідів великих Правнуки погані!»

Тож прислухаймося сьогодні до актуальної громадянської лірики Тараса Шевченка:

*Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані луде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море...*